

Dr.
Songül DUMLUPINAR ALİCAN alicansongul@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1677-4778>

Eser Geçmişi / Article Past: 29 Tem 2019 / 18 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.598186>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Halil Edhem Ve “Bibliyografya (Amida)” İsimli Çalışması Üzerine

On Halil Edhem and His Study that Named “Bibliyografya (Amida)”

Öz

Halil Edhem (Eldem), Osmanlı döneminden Cumhuriyet’e geçiş sürecinde etkili olan önemli bilim adamlarından biridir. Sadrazam İbrahim Halil Paşa’nın oğludur. Müze-i Hümayun müdür yardımcılığı ve müdürlüğü görevlerinde bulunmuş, birçok eser kaleme almıştır. Tarihî eserlere ilgi duymuş ve bu konu ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Cumhuriyet döneminde de çeşitli devlet görevlerinde çalışmış, TBMM’de iki dönem milletvekilliği görevini yürütmüş ve 1938’de de vefat etmiştir. Fazla ilgi görmemiş olmasına rağmen önemli bir isimdir. Çalışma alanı oldukça geniş olan Halil Edhem, kendisini Anadolu coğrafyasının tarihî mirasını açığa çıkarmaya adanmıştır. Çalışmada Halil Edhem’in hayatı kısaca ele alınacak, ardından da *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*’nda 1914 yılında neşrettiği “Bibliyografya (Amida)” isimli çalışması inceleme konusu edilecektir. Bu çerçevede içerisinde sözü edilen metin Latin harflerine aktarılacak, daha sonra da metnin önemine ilişkin genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Halil Edhem, Âmid, Amida, Diyarbakır. *Târî-i Osmânî Encümeni Mecmuası*

ATIF: ALİCAN Songül Dumlupınar, “Halil Edhem Ve “Bibliyografya (Amida)” İsimli Çalışması Üzerine” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2 (Ağustos-2019), s. (449-460)

CITE: ALİCAN Songül Dumlupınar, “On Halil Edhem and His Study that Named “Bibliyografya (Amida)” *Journal of History and Future*, 5/2 (August- 2019), pp. (449-460)

Abstract

Halil Edhem (Eldem) is one of the most important writers in the transition from the Ottoman period to the Republic. He was the son of the Grand Vizier Ibrahim Halil Pasha. He worked as an assistant manager and director of the Müze-i Hümâyün and wrote many works. He was interested in antiquities and made studies on this subject. During the Republican Era, he worked in various governmental positions, served as a member of parliament for two terms and passed away in 1938. Although not much attention is an important name. Halil Edhem, who has a wide range of interests, is dedicated to revealing the historical heritage of Anatolian geography. In this study, the life of Halil Edhem will be briefly discussed, and then his work titled “Bibliography (Amida)” that published in 1914 in the Journal of Târîh-i Osmânî Encümeni will be examined. Within this framework, the mentioned text will be translated into Latin letters and then an overall evaluation will be made on the importance of this text.

Keywords: *Halil Edhem, Âmid, Amida, Diarbakr, Târîh-i Osmânî Encümesi Mecmuası.*

Giriş

Halil Edhem Kimdir?

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde birçok şey gibi ilmî ve kültürel birikim de eski dönemden yeni döneme intikal etmişti. Eğitim hayatını imparatorluk devrinde tamamlayan birçok siyasetçi, asker, ilim adamı, sanatçı vb. Cumhuriyet’in ilanından sonraki süreçte Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasî ve kültürel manada motor gücünü teşkil ederek 20. Yüzyıl’da ülkemizde belirleyici roller üstlendiler.¹ Örneğin tarih alanında en bilinen isimlerden biri olması hasebiyle Fuat Köprülü’nün ismini burada zikredebiliriz. Birçok önemli eser kaleme alan Fuat Köprülü, yalnızca Türk tarihçiliğine değil, vekil ve bakan olarak Türk siyasetinde de etkili olmuş isimler arasındadır. Onun gibi birçok isim ülkemizin yaşadığı dönüşüme eşlik ve tanıklık etmiştir. Bu isimlerden biri de Halil Edhem’dir. Gerek Türkiye’de gerekse dünyanın diğer yerlerinde çalışma alanları ile ilgili olarak son derece muteber bir ilim adamı olan Halil Edhem, Türk müzeciliğinin en önemli isimleri arasında kabul edilmektedir.² Soyadı kanunundan sonra “Eldem” soyadını alan bu zat tarih, eski eserler, nümizmatik, sanat tarihi gibi alanlarda yaptığı birçok çalışma ile bugün halen Türk sosyal bilimciler için referans ve ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Daha önce hazırlamış olduğu ve ölümünden beş yıl önce Türk Tarih Kurumu’na bağışladığını bildiğimiz 417 adet Türk-İslâm devrine ait kitabe estampajının onun çalışma alanının salt teorik bir düzeyde kalmadığını, pratik yeteneklerinin bulunduğunu da gösterdiğini not edelim.³

- 1 Osmanlı döneminde yetişen münevverlerin Cumhuriyet dönemine etkisi ya da daha geniş bir anlamda Osmanlı-Cumhuriyet devamlılığı ile ilgili müstakil bir çalışma için bkz. Vahdettin Engin, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarihi Devamlılık*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- 2 Aziz Ogan, “İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti,” *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, V, 1949, s. 247. Halil Edhem Bey’in Türk müzeciliğindeki etkisi ve hizmetleri ile ilgili olarak bkz. Fehim Kuruloğlu, “Osmanlı Devleti’nde Müzecilik,” *Tarih Okulu Dergisi*, VI, Ocak-Nisan 2010, s. 45-61.
- 3 Uluğ İğdemir, “Merhum Halil Ethem Eldem’in Türk Tarih Kurumu’na Armağan ettiği Türk-İslâm Devri Kitabe Estampajları,” *Bellekten*, IV-35, 1940, s. 545-563.

Sadrizam İbrahim Edhem Paşa'nın oğlu ve ressam Osman Hamdi⁴ ile nümizmat İsmail Galib beylerin kardeşi olan Halil Edhem Bey 1861 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Doğduğu şehirde başladığı eğitim hayatını, babasının elçi olarak görev yapması dolayısıyla 1875 yılında gittiği Berlin, İsviçre ve Viyana'da tamamladı. Babasının arzusu üzerine Viyana'da, Politeknik Yüksekokulu'nda jeoloji ve kimya eğitimi almış, İsviçre'deki Berne Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesi'nde ise doktorasını yapmıştı. 1885 yılında döndüğü İstanbul'da çeşitli resmî görevlere ilave olarak muhtelif okullarda jeoloji, mineraloji ve kimya dersleri verdi.⁵ Bu esnada jeolojiye ilişkin bazı kitaplar yazıp tercüme yapmış ve Viyana'dan hocası Fr. Toulo ile birlikte Gebze civarlarında yaptığı incelemeler sonucunda kendi ismiyle anılan iki yeni fosil keşfetmişti.⁶ Öte yandan onu asıl üne kavuşturan çalışmalarının bu türden pozitif ilimlerde değil, sosyal bilimler sahasında ortaya koyduğu ürünler olduğunu belirtmek gerekir. Halil Edhem'in sosyal bilimler kariyerinin *Âsâr-ı Atîka Müze-i Hümayunu*'nun müdür yardımcılığına tayin edilmesinden sonra başladığı söylenebilir.⁷

1892 yılında ağabeyi Osman Hamdi Bey'in müdürlüğünü yaptığı *Müze-i Hümayun*'un müdür yardımcılığına atanan Halil Edhem Bey, pek istekli olmadığı için birkaç ay içinde istifa edecek olmakla birlikte kısa bir dönem İstanbul şehreminliği de yapmış ve 1910 yılında Osman Hamdi'nin vefat etmesi üzerine müze müdürlüğüne getirilmişti. Bir yandan müdürlük görevini icra ederken diğer yandan da bazı resmî ya da gayri resmî kurul ve encümenlerde gönüllü olarak vazife yapmış ve eski eserlerin korunması gibi konularda çalışmalar yürütmüştü.⁸ 1913 yılında *Târih-i Osmânî Encümeni* üyeliğine seçilen Halil Edhem Bey, bu kurumun yayınladığı *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nda Türk tarihine ilişkin birçok araştırma ve inceleme makaleler yayınladı. Yine Batı'da yayınlanan Türk tarihine ilişkin birçok kitap hakkında tenkit ve tahliller yaptığını da biliyoruz. Nitekim makalemizin temasını oluşturan Halil Edhem'in "*Bibliyografya (Amida)*" isimli çalışması da sözü edilen mecmuada yayınlanmış olan eserlerinden biridir.⁹

Cumhuriyet ilan edildikten sonra adı *Türk Tarihi Encümeni* olarak değiştirilen encümen ile olan irtibatını hiçbir zaman kaybetmemiş olan Halil Edhem, Türk Tarih Kurumu üyeliğinde bulunup kurumda ikinci başkanlık yapmıştı. Atatürk'ün talimatı ile hazırlanan *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı kitaba *Anadolu Selçukluları Döneminde Mimarî ve Tezyinî Sanatlar* başlığını taşıyan güçlü bir bölüm ile katkıda bulunmuş, I. Türk Tarih Kongresi'nde eski eserlerin bakımı ve muhafazasına dair bir bildiri sunmuştu. İlkçağ eserleri ile yakından ilgilenen Halil Edhem'in ilgi alanı çok genişti. Türk-İslâm eserlerine özel bir önem atfediyordu. Birçok çalışma kaleme almış, birçoğuna da katkı sağlamıştı. Eserleri arasında kurşun mühürler hakkında bir katalog ile birlikte bir Kayseri monografisi ve sikkelere ilişkin çalışmalar vardır. İsviçreli van Berchem ile birlikte İslâm kitabele-

4 Osman Hamdi Bey ile ilgili olarak bkz. Taha Toros, "Osman Hamdi Bey ve Çevresi," Taha Toros Arşivi, s. 24-28, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/23183/001584180010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; Kuruloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik," s. 52-53.

5 Ogan, "İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti," s. 247; Kemal Göde, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm)*, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011, s. 8; Sevim Kazancı, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, EK 5, s. 136; Kuruloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik," s. 56-57.

6 Semavi Eyice, "Halil Ethem Eldem," *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 18-19.

7 Kazancı, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*, s. 136-137.

8 Ogan, "İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti," s. 247; Göde, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm)*, s. 8; Kazancı, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*, s. 137; Kuruloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik," s. 57.

9 Eyice, "Halil Ethem Eldem," s. 19.

rine ilişkin bir proje yapmış, I. Dünya Savaşı nedeniyle söz konusu proje akamete uğrasa da birlikte bazı yayınlar ortaya koymuşlardı. Halil Edhem Bey, Feridun Bey'in *Münşeât*'ının bir bölümünü Almancaya, Stanley Lane-Poole'un İslâm devlet ve hükümdarların ilişkin kitabını Türkçeye çevirmiş, Türk resim tarihi ve sanatına ilişkin bir eser kaleme almıştı. Ayrıca sikkeler ve kitabeler ile ilgili de birçok çalışma hazırladı. Yine bilimsellik iddiası olmayan birçok resimli ve popüler kitap ya da çeşitli rehberler yazdığı bilinmektedir. Bitmek bilmez bir enerjisi olan Halil Edhem'in pek çok alanda ürettiği eserlerin listesini konumuzla doğrudan alakası olmamasından dolayı vermeye gerek yoktur. Fakat birçok ulusal ve uluslararası bilimsel kuruluşu üye olduğu da bilinen bu önemli Türk münevverinin önceki asrın en önemli ilim ve kültür adamlarından biri olduğu not edilmelidir. Bununla birlikte 1 Mart 1931'de emekli olup milletvekili seçilerek iki dönem TBMM'de görev yapan ve 1938'in 17 Kasım'ında hayatını kaybeden Halil Edhem'in, bu kıymetli müellifimizin hak ettiği alakayı görmediğini söylemek gerekmektedir.¹⁰ Onunla ilgili birkaç çalışma olmakla birlikte bunlar kesinlikle yeterli değildir.¹¹ Kaleme aldığı onlarca çalışma ile Cumhuriyet döneminin bilim ve kültür hayatının önemli figürleri arasında değerlendirilmesi gereken biri olmasına rağmen üniversitelerimizde Halil Edhem Bey ve çalışmaları hakkında tek bir tezin bile YÖK'ün tez merkezinde mevcut olmaması Türk akademisi açısından son derece üzüntü verici bir durumdur. 1979 yılında Türk Nümismatik Derneği tarafından adına bastırılan hatıra madalyonu küçük bir vefa örneği olarak değerlendirilebilecekse de, maalesef onu tanıtmaya ilişkin gayretler asgarî düzeyde kalmıştır.¹² Bu ise Halil Edhem'in ülkemizde yeterince tanınmasına mani olduğu gibi, çalışmalarının Türk tarihçiliği açısından işgal ettiği konunun da hakkıyla değerlendirilememesi gibi talihsiz bir sonuç doğurmaktadır.

Halil Edhem Bey Ne Yaptı?

Kuşkusuz Halil Edhem Bey'in çalışmalarını layıkıyla ele alabilmek elinizdeki kısıtlı bir metinde mümkün değildir. Bunun için daha kapsamlı, sistemli ve dört başı mamur bir metoda dayanan derinlikli bir çalışmanın, belki de bir veya daha fazla doktora tezinin yapılması gerekir. Fakat onun kaleme almış olduğu eserleri, yukarıda zikretmiş olduklarımızı bir kenara bırakacak olursak, en azından isimlerini verip listeleyebiliriz. Bu şekilde ilgi ve çalışma alanlarına dair genel de olsa bir perspektif edinebilir ve ilim adamını biraz daha iyi anlayabiliriz. Söz konusu eserler bir jeoloji mütehassısı olarak kaleme aldığı *İlm-i Maâdin ve Tabakâtu'l-Arz*, aynı çerçevede Hochstetter-Bisching isimli bir müellifin kaleme aldığı ve kendisinin de Almancadan Türkçeye çevirdiği *Muhtasar İlm-i Tabakâtu'l-Arz*, 1894 yılındaki İstanbul depreminden sonra neşrettiği *Hareket-i Arza Dair Birkaç Söz*, Âsâr-ı Atıka'da çalışırken hazırladığı *Arap ve Arap-Bizantin ve Osmanlı Kurşun Mühürler Katalog*, mühim bir şehir tarihi olan *Kayseriye Şehri: Mebâni-i İslâmiyye ve Kitabeleri*,¹³ ağabeyi İsmail Galib Bey'in İslâmî sikke kataloguna eklediği *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*:

10 Kazancı, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*, s. 143-144.

11 Eyice, "Halil Ethem Eldem," s. 20-21.

12 Ön yüzünde Halil Edhem'in cepheden bakan bir resminin bulunduğu, çevresinde merhumun isim ve soy isminin yer aldığı ve doğum ile ölüm tarihlerinin yazılı olduğu, ayrıca alt kısmında bir süsleme figürünün yer aldığı madalyonun arka yüzünde yine birtakım süslemelerin yanı sıra Türk Nümismatik Derneği'nin adı ve simgesi yer almaktadır. Madalyon ile ilgili olarak bkz. Güvendik Fişekcioğlu, "Halil Edhem Eldem Hatıra Madalyonu," *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi*, <https://core.ac.uk/download/pdf/38316893.pdf>.

13 Müellifin bu çalışma Kemal Göde tarafından sadeleştirilmiş ve yayınlanmıştır. Bkz. Kemal Göde, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm)*, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011.

Meskûkât-ı Osmânî, I. Sultan Osman Han-ı Evvelden Murad Han-ı Sâlisin Âhir-i Saltanatına Kadar Olan Zamanı Müctemidir, van Berchem ile birlikte yaptıkları ve I. Dünya Savaşı nedeni ile yarım kalmış olan çalışmaların biri ürünü olan *Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum, IIIe partie: Asie Mineure, fas. I: Sivas, Divriği*, Türk tarihi ile alakalı Almanca bir kitap (*E. Jäckh, Deutsche Orient-Bücherei*) için tercüme ettiği Feridun Bey'in *Müneşât*'ının Yavuz Sultan Selim ile ilgili bölümü olan *Tagebuch der ägyptischen Expedition des Sultans Selim I. aus Feriduns Sammlung der Staatschriften*, Türk resim ve ressamları tarihi ile ilgili bir eser olan *Elvâh-ı Nakşiyye Koleksiyonu*,¹⁴ daha önce de temas etmiş olduğumuz Lane-Poole'un *The Mohammadan Dynasties, Chronological ve Genealogical Tables with Historical Introductions* isimli kitabının Türkçe çevirisi, bu eserin bir anlamda genişletilmiş bir biçimini de olan *Düvel-i İslâmiyye, İslâmî Nümizmatik İçin Bir Bibliyografya Tecrübesi, Mısır'ın Son Memlûk Sultanı Melik Tomanbay II Adına Çorlu'da Bulunan Bir Kitabe*, İstanbul'da İki İrfan Evi: Alman ve Fransız Enstitüleri ve Bunların Neşriyatı, *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi, Topkapı Sarayı, Yedikule Hisarı, Camilerimiz, Niğde Kılavuzu* isimli kitap, tercüme, kılavuz ve katalog türünden eserleridir. Halil Edhem'in, yukarıda zikredilenler dışında *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası* ve *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda yayınladığı birçok makalesi de vardır. Söz konusu makalelerin isimlerini listelemeye gerek yoktur. Bunların büyük bir kısmı kitabeler (örneğin "Âl-i Germiyân Kitâbeleri") ile ilgili çalışmalardır.¹⁵ Ayrıca onun başka dergi, gazete ve yayın bültenlerinde başka yazıları da çıkmıştır.¹⁶

Yayın listesi genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, Halil Edhem'in çalıştığı ve eser ürettiği alanların tarihten İslâm sanatına uzanan geniş bir hatta temas ettiği görülmektedir. Eski eserlerin tespit ve ihyası, korunması ve gelecek nesillere aktarılması noktasında büyük bir hassasiyete sahip olduğu anlaşılan Halil Edhem, Anadolu'daki Türk tarihinin temerküz ettiği şehirlere odaklanmış, bir anlamda bunların tarihî, kültürel ve sanatsal haritasını çıkarmak gibi bir vazifeyi deruhte etmiştir. Nitekim başta Kayseri olmak üzere birçok şehir ile alakalı muhtelif çalışmalar yapmış olması da bu durumu göstermektedir. Halil Edhem'in Anadolu Türk şehirleri noktasındaki hassasiyetinin yalnız kendi çalışmaları çerçevesinde değil, bu konuyla ilgili olarak yapılan diğer çalışmalara atfettiği önemde de kendisini açık ettiği söylenebilir. Nitekim *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nın 6. Cüzünde neşredilmiş olup çalışmamızın da konusu teşkil eden *Bibliyografya (Amida)* başlıklı çalışması da bu hassasiyetin aksettği en önemli metinlerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Burada öncelikle söz konusu metnin biraz da serbest bir üslupla Latin harflerine aktardığımız biçimini okura sunacak, daha sonra da çalışmanın mahiyetine ve önemine ilişkin kısa bir değerlendirmede bulunacağız.

Metin: Bibliyografya (Amida)

Ahîran Asyâ-yi Osmânî'nin bir büyük kasabasına dair mühim bir eser intişar etti. Sırf ilmi ve tarihî olan bu kitap 390 büyük sahifeden ibaret olup metninde 330 resim ve harita ve plan ile nihayetinde de ayrıca 23 adet fototipi levhasını muhtevî ve üç kısım üzerine müretteptir. Her bir

14 Bu eser Muharrem Kaya tarafından yayına hazırlanmış ve neşredilmiştir. Bkz. Halil Edhem, *Elvâh-ı Nakşiye Koleksiyonu*, yay. haz. Muharrem Kaya, (çeviriyazı ve sadeleştirme), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

15 Bayram Ürekli, Doğan Yörük, "Ahmed Tevhid ve Halil Edhem (Eldem)'in Feridun Nafiz Uzluk'a Gönderdikleri Bazı Mektuplar," *ATA Dergisi*, X, 2002, s. 157.

16 Eyice, "Halil Ethem Eldem," s. 20-21; Ogan, "İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti," s. 248-249. Halil Edhem'in eserlerinin bir listesi için bkz. Göde, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm)*, s. 10.

kısım ayrı bir müellifin kaleminden çıkmış ve Fransızca, Almanca ve İngilizce olarak üç lisan üzere yazılmıştır. Kitabın ismi olan “Amida” kelimesinden dahî anlaşılacağı veçhile Diyârbekir hittasının merkezi olan Âmid kasabasından bahseder.¹⁷

Müelliflerin üçü de meşâhir-i muharririndedir: Fransızca kısmını yazan Fransa Enstitüsü a'zâ-yı muhaberesinden olan İsviçreli müsteşrik Mösyö van Berchem yirmi seneden beri memâlik-i İslâmiyye'de bulunan mahkûkâtı toplayıp peyderpey neşretmektedir ki tarih-i İslâm'a olan hizmeti her bir tasavvurun mâfevkindedir. Almanca kısmını tahrîr eden Mösyö Stzygowksi el-yevm Viyana Dârulfünûnu muallimîninden olup sanâyi'-i nefise tarihine dair yazdığı müellefât-ı adîdede sanâyi'-i mezkûrenin mehd-i zuhuru şarkta aramak lazım geldiğine dair vaz' ettiği nazariyâtından dolayı yeni bir çığır açmıştır. İngilizce ilaveyi kaleme alan İngiltereli Matmazel Bell ise Anadolu'da ve Suriye'de icra ettiği seyahatlerine ve ilm-i âsâr-ı atıkaya dâir şimdiye kadar yazdığı âsâr ile ihtisasını ispat eylemiştir. İşte bu kitapta van Berchem Âmid'in sur ve kalesiyle meşhur cami-i kebîrinde bulunan kitabeler sayesinde bu şehri kadîmin devr-i İslâm'daki tarihini cem' ve telfik eylemiştir. Muallim Stzygowski ise kitabelerin irâe eylediği seneleri ve Matmazel Bell'in Hısn Keyfâ ve Nisibîn arasında Tur Abdin'deki mebâni-i kadîmeye dâir olan tedkîkatı vasıtasıyla ebniye-i mezkûrenin sanâyi'-i nefise-i İslâmiyye tarihi nokta-i nazarından hâiz oldukları ehemmiyet-i azîmeyi meydana koymuştur.

Matmazel Bell'den başka müelliflerin hiç birisi Âmid'i bizzat ziyaret etmemişlerdir. Bununla beraber ellerinde surlar ile cami-i kebîr hakkındaki vesâit ve vesâik o kadar mükemmel ki maksatlarına bihakkın vâsıl olmuşlardır diyebiliriz. Van Berchem Âmid'e dair ezmine-i atıkadan beri Arapça, Türkçe, Fârisî ve Rumca, Ermenice, Süryanice ve Latince veyahut Avrupa elsine-i cedîdesinde yazılmış kitapların kısm-ı a'zamını elinden geçirir gibi tetebbu' eylediğinden sahifelerin hemen dördte biri mehazlara dair notlar ile mâlâmâldır. Bu kadar külfet ve masraf ile vücuda getirilen bu kitabın tahrîr ve telîfine başlıca Fransa generallerinden olup seyahatleri ve tedkîkât-ı fenniyesiyle ma'rûf olan de Beylié'nin 1907 senesinde Âmid'den getirip van Berchem'e tevdi' ettiği fotoğrafı, resim ve plan gibi vesâik sebep olmuştur.¹⁸

Biz burada kitabın kısm-ı tarihiyyesini tahlil edeceğiz. Bu kısımda van Berchem sırasıyla surların ve cami-i kebîrin kitabelerini aynıyle derc ve tercümelerini dahî ilave ederek her birini ayrı ayrı hat, kitabet, lisan ve tarih nokta-i nazarlarından hâde-i tetkikten geçiriyor. Kitabeler altıncı asr-ı hicrî sonlarına kadar umumiyetle kûfî yazı ile olup ilk neshî kitabe 578'de Âl-i Nîsân'dan Bahâuddevle Mes'ûd'un zamanına aittir. Bu tarihten sonra kitabeler hep hatt-ı neshî ile dir.

Âmid surların imarına dair en eski kitabeler hulefâ-i Abbâsiyye'den Ebû'l-Fazl Ca'fer el-Muktedir Billâh'ın ismine olup 297 sene-i hicriyyesinde hak olunmuştur. Vesâik-i târihiyye-i nâdireden olan bu yazıların adedi yedidir. Âmid'in halife-i müşârun ileyh zamanından evvelki vakâyiini ancak kütüb-i teravihten toplamak mümkündür. Âmid kalesi feth-i İslâm'dan evvel mevcut idi. Siyah taştan inşa edilmiş olduğundan “Kara Âmid”¹⁹ ve “Âmid-i Sevdâ” ismini almıştır. Bizantinler ile Sâsâniler mükerreren bu kale için çarpıştılar. Müverrih Vâkıdî Âmid'in sahabe-i

17 Amida. Matériaux por l'épigraphie et l'histoire Musulmane du Diyâr-Bekr par Max van Berchem. – Beitrage zur Kunstgeschichte des Mittelalters von Nor-Mesopotamien etc. von Josef Stzygowski. mit einem Beitrage: the churches and monasteries of the Tur-Abdin von Gertrude L. Bell XXIII Tafeln und 330 Textabbildungen. 1910. Heidelberg, C. Winter; Paris, E. Leroux.

18 General de Beylié el-Cezîre'deki seyahati alâ tarîhî'l-ihitarar şü eserde neşr etmiş idi: Prome et Samarra, voyage archéologique en Birmanie et en Mesopotamie, par le Général L. de Beylié, Paris. E. Leroux, éditeur, 1907. General de Beylié geçen sene aksa-yı şarkda icra eylediği bir seyahat esnasında kazâen bir nehirde mağrûk olmuştur.

19 Bazı âsârda “Kara Hamid” diye yazılıdır.

kiramdan İyâd b. Ğanem tarafından fethini hikâye ediyor. Müverrih-i mûmâ ileyh ehl-i İslâm tarafından Âmid'in muhasarasına 17 senesi Cemâziyelevvelisinin yedisinde ibtidâr edilip lâakall beş ay imtidâd ettiğini söylüyor. Hâlbuki İbnü'l-Ezrak ve İbn Şeddâd 18 senesini, Belâzurî ve İbnü'l-Esîr her ne kadar 17 senesi vekâyii sırasında yazıyorlar ise de 19 senesini târîh-i feth olarak kaydetmişlerdir. Elhâsıl bu zamandan itibaren şehir-i mezkûr evvelâ Emevîlere ve sonra Abbâsîlere tabî olup bâlâda söylenildiği veçhile surlarında ibtidâ Halife Muktedir Billâh'ın ismi görülür.

Âmid'i ihata eden sur gayrimuntazam bir daire şeklinde olup cenûb-i garbiyyesine doğru köşelerinde Evli Beden ve Yedi Kardeş namlarıyla müdevver ve cesîm kuleleri bulunan iki çıkıntı ile şimâl-i şarkiyyesinde de üç kulesi vardır. Dicle Nehri surun hâricinde ve cihet-i şarkiyyesinde şimalden cenûba doğru akıp kasaba bu cihette mürtefe' kalmış olduğundan bu dıl'ın duvarları diğer taraflara nispeten daha zaîfdir. Surun cihât-ı erba'aya doğru açılmış dört kapısı vardır. Şimâlde Dağ Kapısı yahut Harput Kapısı, garpta Rûm Kapısı yahut Halep Kapısı, cenûbda Mardin Kapısı ve şarkta Dicle Kapısı ki bugün Yeni Kapı diye mevsumdur. Dördüncü asrın evâsıtına doğru Arab coğrafiyyûnundan Mukaddesî surların beş kapısı olduğunu söylüyor. Filvâki' muhârebe zamanında kullanılıp sair evkâtta kapalı duran bir beşinci kapı daha vardır.

İç Kale denilen kısım müteaddid kuleli ve üç kapılı ve şehrin dâhiline doğru ayrıca bir sur ile muhât olup derûnunda tek mil şehre hâkim bir tepe vardır ki etrafında ve üzerinde birçok ebniye âsârı müşâhede olunur.²⁰

Taberî ve İbnü'l-Esîr ve sair müverrihlerin rivâyâtına nazaran üçüncü asr-ı hicrîde Diyârbekir makâm-ı hilâfete tabî' Muhammed İbn Ahmed İbn İsbâ İbn eş-Şeyh isminde bir küçük emirin taht-ı idâresinde idi, fakat Halife Mu'tazîd Billâh'a karşı isyan eylediğinden halife-i müşârun ileyh 286'da Âmid'i muhasara etmesi üzerine Muhammed arz-ı itaat eylemiş ise de halife ihtiyaten şehrin surlarını hıdm ettirmiştir.

İşte Mu'tazîd Billâh'ın oğlu Muktedir Billâh tarafından on bir sene sonra surlarda icra olunan inşâat-ı mühimmenin esbâbı bununla anlaşılıyor. Bu sayede surların pek çok muhâcemâta, bhusus 363'te Bizantin imparatoru Çimiskes'in şiddetli bir hücumuna mukavemet edebilmiştir.

Bu asırda Âmid hulefâ-i Abbâsiyye furûundan Benû Hamdân'ın elinde idi. Az müddet sonra Âl-i Büveyhin ve 373 senelerine doğru da ümerâ-i ekrâddan Bâz'ın yed-i zabtına geçmiştir ki Bâz'ın yeğenleri olan Benû Mervân dayılarınının 380'de vukû' vefatıyla evvelâ Abbâsîlere ba'dehû Selçukîlere tabî olmak üzere hükûmet-i Mervânîyyei te'sîs etmişlerdir.

Âmid surlarında Âl-i Mervân'ın imârâtı 326 ile 476 seneleri arasında olduğu yedi kitâbe ile sabittir. Bir de 457 tarihli Nizâmüddîn Nasr namına olarak kasabanın cenûbunda ve Mardin Kapısı hâricinde Dicle üzerindeki muhteşem taş köprünün üzerinde uzun bir kitabe mevcuttur. Müverrihler o zamana kadar aynı mahalde üç kere köprü yapıldığını söylüyorlar. İhtimal ki kable'l-İslâm yapılmış olan bir köprünün esasları üzerine inşa olunmuştur. Herhalde elyevm mevcut olan köprü Âl-i Mervân'dan Emir Nasr'ın âsârından olduğu kitabesiyle sabit oluyor.

Halife Muktedir Billâh'ın zamanında kullanılan hatt-ı kûfî gayet sade ve harflerin başları müselles ve dendânların vetedî eş-şekil olduğu halde Mervânîler zamanındaki hattı çiçekli kûfî tesmiye olunan tarzda olup harfleri büyük ve fevkalade münakkaş ve müzeyyendir.

Selçukîler hayli vakitten beri gözlerini Âmid tarafına atf etmişlerdi. Hatta 463'te Alparslan Suriye seferine giderken Benû Mervân'dan Emir Nasr kendisini hedâyâ ile istikbâl edip Âmid'e vürudunda Alparslan kalenin metânet ve azîmetine hayran olarak duvarları mesh ettikten sonra

20 Bu tepeye elyevm "Viran Kal'a" derler.

ellerini göğsüne sürdüğünü Bundârî Selçûkî tarihinde söylüyor. Filhakîka Âmid 477 tarihinde Meyyâfârikîn ile beraber Selçûkîlerin eline geçmiş olduğu surlarda Melikşah namına 482 ve 485 tarihli iki kitabeden ve cami-i kebîrin avlu duvarındaki 484 tarihli bir kitabeden müstebân olur.

Âmid’de “Ulu Cami” tesmiye olunan bina-yı mukaddes memleketimizin en eski ve en âlî âsâr-ı mimâriyyesindedir. Kitabın birinci ve ikinci kısımlarında müellifler bu binâ-yı meşhûra iki uzun fasıl hasr ederek gerek tarihî gerek tarz-ı mimâriyyesine ve inşâat-ı mütevâliyyesine ait cihâtı envâ’ resim ve planlar ile tenvîr ediyorlar. Cami-i şerîfin bidâyet-i te’sîsine dair sahih haberler mefkûddur. Ancak başta Vâkîdî olmak şartıyla hemen tekmil müverrihler kiliseden münkaleb olduğu hakkındaki rivâyâtta müttefik gibidirler. Bir dereceye kadar tedkîkât-ı cedide dahî bunu teyit ediyor, hatta en evvel bir putperest mabedi iken bundan kiliseye ve en sonra camiye kalb edildiği ve avlusunun iki cenahındaki ebniyenin de bir saray mahalli olduğu vârid-i hatır oluyor. Fakat on üç asırdan beri bu bina-yı muazzam kaç kere tadil ve tamir olmuş! Herhalde derûn ve birunî cidâra-nındaki kûfî elvâh-ı mahkûkeden başka günâgûn müzeyyenât-ı mimâriyyesi de temâşâgirânın her zaman nazar-ı dikkat ve hayretini celp edecek derecededir.

Melikşah’ın 485 senesinde vukû’ vefatı üzerine oğlu Berkyaruk câlis-i taht-ı Selçûkiyân olmuş ise de başka tarafta meşgul olmakla ahvâl-i Diyârbekir’e rağbet göstermediğinden ahali Melikşah’ın biraderi ve Şam Selçûkîleri müessisi olan Tutuş’a arz-ı mutâvaat ettiler. Fakat Tutuş tarafından Diyârbekir valisi olan Tuğtekin’in Âmid’e ikame ettiği vekili aleyhine kıyam olduğundan Âmid’i 488 tarihinde kendi oğlu Dukak’a vermiş ve buna da İnal isminde bir Türkmen beyi halef olmuştur ki bu zat ilan-ı istikbal ederek evladı tâ Selahaddîn Eyyûbî’nin fethine yani 579 senesine kadar Âmid hükûmetinde payidar olmuştur.

Âl-i İnal’ın hükûmeti hengâmında Benû Nîsân namıyla bir ailede birkaç vezir istihdam olunmuş idi ki bunlar bilahare efendilerine tahakküm ederek Âmid hükûmetini adeta yed-i tasarruflarına geçirmişlerdi. Van Berchem cami-i kebîredeki kitabeler ve vesâik-i sâire ile Âl-i İnal ve Âl-i Nîsân’ın silsilenamelerini tanzim etmiştir. Bu zamanlarda cami-i kebîrin muhterak olduğu malumdur. Müverrih İbnü’l-Ezrak bu harîkin 513 tarihlerinde vuku bulduğunu söylüyor.²¹ İşte en mühim inşaat ve tamirat bundan sonra icra olunmuştur. Cami-i şerîf avlusunun iki tarafındaki direkli ve fevkalade müzeyyen bina cepherleri Âl-i İnal ve Âl-i Nîsân taraflarından 510 ile 559 seneleri arasında vücuda getirilmiş olduğu üzerlerinde mahkûk bulunan elvâh-ı nefise-i muharrere ile müsebbettir.

Ebniye-i mezkûre âsâr-ı mimâriyye-i İslâmiyyenin en güzîde ve en kıymettar yadigârlarındadır. Bu devirden olmak üzere Âmid surunda yalnız bir kitabeye tesadüf olunur ki Âl-i İnal zamanında surlarda pek çok amelîyyât olmadığına delalet eder. Seyyah Nasır-ı Hüsrev Sefernâmesi’nde 438 senesinde Diyârbekir’den geçip Âmid’i fevkalade medh ve sena ederek “Arabistan’da, Acemistan’da, Türkistan’da ve Hindistan’da gezdim. Pek çok kasaba ve kaleler gördüm. Âmid gibi bir şey görmedim” diyor. Hâlbuki bundan yarım asır sonra müellifi meçhul bir eserde 534 sâ-lında ve Benû Nîsân’ın zalim ve müstebit hükûmeti zamanında şehrin inkıraz-ı küllîye mâil olduğu fakat bundan sonra yani 579’da Âmid’in Arâtika-ı Hısn Keyfâ’dan Nüreddîn Muhammed’in yed-i hükûmet-i âdilânesine geçerek yeniden hayat bulduğu ber tafsîl-i münderectir.

21 Cami-i şerîf-i mezkûrun 1123 senesinde dahî muhterak olduğu ve Maktûlzâde Silâhdâr Ali Paşa taâ rafından tamir edildiği “Âmid-i Sevdâ” mecmuasında fudalamızdan Ali Emiri Efendi’nin bir makalesinde muharrerdir. Sahife 77. İşbu edebî ve tarihî mecmua 1324 senesinde İstanbul’da intişara başlayıp maatteessüf yalnız altı nüsha çıkarabilmiştir. Yine bu mecmuanın 33. Sahifesinde Âmid’in meşhur ve cesim kütüphanesine dair müşarun ileyh Ali Emiri Efendi’nin diğer bir makalesi bulunup mezkur kütüphanenin vaktiyle cami-i kebir ittisalında olduğu ve fakat elyevm ebniye-i asarından heman hiçbir şey kalmadığı muharrerdir.

Filvaki tarih-i mezkûrede Selahaddîn Eyyûbî Âmid'i Âl-i Nîsân'dan alıp Nûreddîn Muhammed'e vermiş ve burası ba'demâ Arâtıkaya makarr-ı hükûmet olmuştu. Surun Rûm Kapısı bâlâsında celî hatt-ı neshî ile Melik Nûreddîn Muhammed namına 579 senesinden bir kitabe mevzu olup tarih kısmının iki tarafında birer ejder resmi menkûştur. Bu gibi ejder resimleri Bağdat Kalesi'nin Tılsım Kapısı'nda ve Halep Şehri Kalesi'nin bir kapısında ve bazı meskûkâtta dahî görülmektedir. Cami-i Kebîr'e muttasıl bir medresenin avlusu duvarında dahî 595 tarihli ve Kutbeddîn Sökmen-i Sâni namına medresenin inşasını müşa'ar bir kitabe mevcuttur.

Âmid surunun müdevver kulelerinden biri "Evli Beden" namıyla marûf olduğunu söylemiş idik. Bu kulenin hâricî cephesine yine Arâtika'dan Nâsireddîn Mahmûd'un 605 senesinden uzun ve celî yazılı kitabesi kuşak gibi sarılmıştır. Bu yazının merkez tarafından altlı üstlü arslan ve çifte kartal ve isfenks resimleri kabartma olarak mersûm olup mezkûr kuleye ayrıca bir mehâbet verir. Kurûn-i vustâda Türk kavmine mensup hükümdarlar inşaatına böyle resimler koydururlar idi. "Yedi Kardeş" tesmiye olunan cesîm kulede dahî aynı hükümdarın kitabesiyle yine böyle resimler vardır. Bu resimlerin ebniye-i âliyede mevzû bulunmaları ne sebebe mebnidir? Acaba bunlar hükümdârân-ı kadîmenin alâmât-ı mahsûsası mıdır, yani bir nevi armaları mıdır yoksa yalnız tez-yinâttan ibaret midir? İşte buralarını van Berchem yedi sahifelik bir makalede vâkıfâne bir surette tetkik ve Konya ve Divriği ve Niğde ve sair şehirlerde görülen resimler ile bilmukayese bunlardan kuşların hükümdar aileleri için alâmât-ı mahsûsadan olması zannında bulunuyor.

Bâlâda ismi geçen medresenin bir duvarında da Devlet-i Artûkiyye'nin son hükümdarı olan Rukneddîn Mevdûd'un 625 tarihli bir kitabesi vardır. Melik Kamil Muhammed 629'da Âmid'i zapt ederek 630'da Mevdûd'u Mısır'a gönderdiğinden burası artık Eyyûbîlerin eline geçmiş ve Muhammed'in oğlu Melik Salih Eyyûb Âmid'e hükümdar olmuştur. İşte o zamandan tamiratına bir hatıra olmak üzere sur kulelerinden birine bir kitabe vaz' edilmiştir. Eyyûbîlerin Âmid'de hükûmeti uzun müddet devam etmemiştir. Melik Salih Eyyûb pederinin vefatı üzerine Mısır'a nakl ettiğinden Âmid'i oğlu Melik Muazzam Turanşah'a bırakmış idi. Fakat bir sene sonra şehri mezkûr Harizmîlerin hücumuna uğrayıp biraz sonra da Halep Eyyûbîler ile Selçûkîler tarafından müştereken muhasara ve zapt edilerek Turanşah Hısn Keyfâ'ya sevk edilmiştir.

Bu devirde Anadolu'da akvâm-ı mütenevvia beyninde hükümfermâ olan mücâdelât-ı dâimedan dolayı ahvâl-i memleket herc ü merc olduğundan Âmid'in vaziyet-i siyâsiyyesine tamamıyla vâkıf olmak biraz müşküldür. Herhalde bu aralık şehri mezkûrun Rûm Selçûkîleri elinde olduğu ve 641 veyahut 642'de ve Keyhüsrev-i Sâniye'nin zaman-ı saltanatında İlhanîler tarafından işgal edildiği malumdur. Bir de 639 senesinden Keyhüsrev-i Sâni namına Cami-i Kebîr avlusu duvarında bir kitabe bulunduğundan hiç olmaz ise 638 tarihinden itibaren Âmid'in Rûm Selçûkîlerine tabi olduğuna hükmedebiliriz. Ancak İlhanîlerin istilasından sonra Âmid'in tarihçe ne vaziyet kesbettiği şâyân-ı tetkik-i mesâilendir. Çünkü on beş sene sonra İlhanîler Âmid'i tekrar zapt ettiklerine nazaran ilk istilada orada kalmadıkları anlaşılıyor. Filhakika o asırda berhayat olan İbn Şeddâd'ın bu payede verdiği malumâta bakılırsa Rûm Selçûkîleri Âmid'i 655 senesine kadar muhafaza edip bu senenin Receb'inde Eyyûbiyye-i Meyyâfârikîn'den Melik Kamil Muhammed tarafından zapt olunmuş ve İlhanîler Bağdat'ı aldıktan sonra 657'de Âmid'i de ikinci defa olarak istila etmişler ise de Hülâgü şehri mezkûru Keykavus-u Sâni ile biraderi Kılıç Arslan-ı Râbi'a vermiştir. Kılıç Arslan vefatına kadar koyduğu naipler orayı Moğol valileriyle birlikte idare etmişlerdir. İbn Şeddâd kendi zamanı olan 679 tarihinde Âmid'in Keyhüsrev-i Sâlis elinde olduğunu yazıyor. İşte bu hengâmede olacak ki Mardin Artukları yine Moğollara tabi olmak üzere inkırâza yüz tutmuş olan Rûm Selçûkîlerine Âmid'e halef olmuşlardır. Gâzân Mahmûd 702 senesinde üçüncü defa olarak Suriye'ye icra-yı sefer için el-Cezîre'den geçtiği vakit tekmil Diyârbekir'i Arâtika-i Mardin'den Melik Mansûr Necmeddîn Gazî-i Sâni'ye temlik etmiş ve bunun 712'de vuku' vefatı

üzerine iki oğlu yani iptida birkaç gün için İmadeddîn Ali Alpı ve ba'dehû 765 senesine kadar da Melik Şemseddîn Salih hükûmet etmişlerdir.²² Cami-i Kebîr'in avlusunda 731 tarihli vergi cibâyeti ve sair bazı evâmîr-i hükümdârîyi hâvî melik-i mezkûr namına mühim bir kitabe mahkûktur.

Âmid 717'de bir kere daha fakat bu defa Mısırîler tarafından bir sâdemeye giriftâr oluyor. Bu zamanlarda Âmid'in tarihine dair malumât hemen mefkûd gibidir. Ancak iki asır sonra bir kitabeye tesadüf ediliyor. Van Berchem'in kütüb-i teravihten cem' edebildiği malumata göre 766 tarihinde Şeyh Üveys Celayirî Diyârbekir'den geçerek Musul ve Mardin'i ve Timurlenk dahî 796'da Âmid'i zapt etmiştir. Bu aralık Âmid kimin elinde kaldığına dair vârid olan suale Arâtika valilerinden birinin Timur'a karşı şehri müdafaa etmiş olması lazım geldiği dermeyân ediliyor. Gerek bu vekâyie ve gerek Âmid kalelerine dair müverrih Şerefeddîn Yezdî'de hayli malumat vardır. Timur 803 tarihinde Malatya valisi olan Kara Yülük'e Mardin Kalesi'nin muhasarasını havale ettiği gibi 805 senesinde dahî kendi torunu Mirza Ebubekir'e Mardin ve Diyârbekir ile beraber teknil el-Cezîre ve Irak eyaletlerini tevcîh eylemiştir.

Maamâfih Kara Yülük'ün kuvvet ve mekinneti fevkalade tezâyüd ettiğiinden 807'de Âmid'i zapt ve teshîr etmiş ve Arâtika-i Mardin'in 814 tarihinde dudmânı müntafî olmasıyla işte bunların enkazı üzerinde sene- mezkârede "Akkoyunlu" yahut "Bayındırıyye" devletini tesis ve Âmid'i baş taht ittihaz eylemiştir.

Çerâkise-i Mısır'dan Sultan Barsbay 836'da Kara Yülük'e ilan-ı harp ve Âmid'i muhasara etmiş ise de neticesiz kalmıştır. Bilahare Akkoyunlulardan Uzun Hasan 856'da Âmid'i kendi biraderi Cihangir'in elinden ve 908 tarihinde de Şah İsmail-i Safevî Akkoyunlu ailesinden alarak bir valiye tevdi' eylemiştir. Hemen yüz seneye yakın Âmid Akkoyunluların taht-ı hükûmetinde bulunduğu halde ne surlarda ne de Cami-i Kebîr'de hiçbir kitabelerine destres olunamamıştır.

Nihayet 920'de Âl-i Osmân'dan Sultan Selim Han-ı Evvel Çaldıran muzafferiyetini müteakip Âmid'i feth eylemiştir. Gerçi bundan sonra Şah İsmail uzun bir müddet Âmid'i muhasara ve tazyik etmiş ise de kale dahilinde bulunan sadık Kürtlerin ve ale'l-umûm ahali-yi beldenin himmet ve metânet-i fevkalâdeleriyle ve bilhassa Ordu-yi Osmânî'nin yetişmesiyle kasaba tahlîs edilerek artık Âmid şehri ve Diyârbekir hittası sûret-i kat'iyede Memâlik-i Osmâniyye'ye ilhak edilmiştir.²³

İşte kitabın münderecâtından yapabildiğimiz bâlâdaki hülasâdan istidlâl olunur ki Âmid şehri bilâd-ı İslâmiyye meyânında bin üç yüz bu kadar seneden beri bir mevki-i mümtâz ahz etmiştir. Bu yalnız vaziyet-i coğrafyyesinden dolayı olmayıp belki surlarıyla kalesinin metâneti sayesinde. Tarz-ı mimârisinden dolayı mine'l-kadîm inzâr âlemi celp eden bu surlar âsâr-ı atîka-i İslâmiyye'nin en mühimlerinden. Âmid Kalesi hadsiz hesapsız muharebe ve muhasaralara duçar olmuştur. Diyebiliriz ki feth-i İslâm'dan beri tarih-i İslâm'ın teknil safahâtında hissemend olmuştur. Âmid surlarının inşaatında Abbâsîler, Mervânîler, Selçûkîler, İbn İnaller, Artukîler, Eyyûbîler ve Osmanlılar çalıştılar. Âmid kasabası feth-i İslâm'dan beri tamam yirmi üç hükûmat-ı

22 Galip Bey Meskukat-ı Türkmaniyye kataloğunda 640 senesine kadar göstermiştir. Fakat van Berchem Ebu'l-Fida'yı ve sair bazı mehzaları göstererek 765 tarihini kabul ediyor.

23 Amid'in bu muhasarası vekayi-i meşhureden olduğundan tarihlerimiz ariz ve amik ondan bahsederler. "Amid-i Sevda" mecmuasında Ali Emiri Efendi'nin Yavuz Sultan Selim'in Amid fethine dair şayan-ı istifade bir makalesi vardır. Bu muhasara esnasında müverrih İdris Bidlisi'nin ne büyük hizmetler ettiği malumdur. Mezkur makalenin üçüncü kısmında gerek Amid surlarının metânet ve azimetine ve gerek muhasara esnasında asakir-i Osmaniyye'nin Amid'e vurudlarına dair Heşt Behişt zeylinde Mevlana-yı müşarun ileyhın mazhubatı ile ateşin bir nazmı münderectir. Ali Emiri Efendi'nin tafsilatından müsteban olduğu veçhile bu muhasara birçok sene kadar devam ettikten sonra 921 senesi Şaban'ının birinci günü Safevîlerin inhizamı üzerine Amid kasabası kurtarılmıştır.

İslâmiyye'nin taht-ı idaresine geçmiştir. Ali Emiri Efendi Yavuz Sultan Selim zamanında Şah İsmail tarafından Âmid'in muhasarası dolayısıyla şu sözleri yazıyor: “Etraf şehri muhît olan sûr-i rasînin umûm burçlarını Osmanlı sancaklarıyla donatıp büyük bir şehriyin icra ederek kemâl-i metânet ve şiddetle müdafaaya devam ettiler. İlâm-ı zafer encâm-ı Osmânî'ye makarr olan o azametli surun burç ve barevî ve sa'yî ol kadar kesret efrâd-ı beşeriyye-yi hâmil idi ki acâib-i seb'a-i meşhûrenin namını nisbetinde olan rasânit ve metânetini binlerce seneden beri bugünkü şeref-i hizmet ve mezîd-i mefharet için saklamakta olduğunu güya lisan-ı hal ile ilan ediyordu...”

Elyevm surların kısm-ı a'zamı ve kapıları bir hüccet-i kâime-i tarihiyye olarak durmaktadır. İşte bu asırdıde muhterem surları maatteessüf hizmetmek istiyoruz. Âmid ahalisinin arzusu üzerine mâkam-ı vilâyetten “Diyârbekir surlarının esasen harap ve bir gûne kıymet-i fenniyyesi olmaması cihetiyle bir yadigâr-ı tarihî makâmında muhafazaya da gayr-i şâyân olup bilakis şehrin imar ve tevsî'ine hâil ve havanın cereyânına mâni' bu yüzden mütevellit muzırrât-ı sıhhiyenin ta'dâdı gayr-i kâbil bulunduğu meâlinde Bâb-ı Âlî'ye yazılan inhâ üzerine surların bir an evvel hedm ve ref'i hakkında Meclis-i Hass-ı Vükelâ kararı sâdir olmuştur.

Devr-i zaman ile yekpâre bir kaya halini ahz etmiş olan bu duvarların hedmi maddeten kolay ve masrafsız icra olunacağına elân şüphe edilir. İcrası halinde tarih-i İslâm'ın, tarih-i Osmânî'nin bir uzv-ı mühimmini kendi elimize kat' etmiş olacağımızdan burada münderecâtını hülasa ettiğimiz “Amida” nam eserinin intişârını cidden alkışlarız, çünkü surlar yıkıldığı takdirde hiç değilse kitabeler ve resimler ve sair tezyinât-ı mimâriyye sahâyif-i kitapta matbû olduğundan bize bir büyük yadigâr kalacaktır.

Sonuç

Halil Edhem'in Latin harflerine aktarmış olduğumuz “*Bibliyografya (Amida)*” isimli söz konusu çalışması Max van Berchem, Josef Strzygowski ve Gertrude Lowthain Bell tarafından kaleme alınmış olup 1910 yılında yayınlanmış olan “Amida” isimli eserden hareketle yazılmış bir metindir. Diyarbakır üzerine kaleme alınmış en önemli metinlerden biri olma özelliğini hâlâ muhafaza eden bu kitabın bir tür tanıtımı olarak kaleme aldığı çalışmasında Halil Edhem, önce yazarlara ilişkin kısa bilgiler vermiş, daha sonra da Âmid (Diyarbakır) şehri tarihine dair bilgiler vermiştir. Ayrıntıya girmeden şehri siyasî tarihini özetleyen müellif, aynı zamanda surlarından da söz etmiştir. Bu çerçevede Âmid'de yer almakta olan tarihî eserlerin mimarî özellikleri ve sanatsal nitelikleri ile ilgili değerlendirmelerde de bulunmuş, buranın İslâm tarihi açısından ne tür bir öneme sahip olduğunun altını çizmiştir. Amida isimli kitapta bulunan bilgileri kullanarak makalesini yazan Halil Edhem, bunu fazla detaya girmeden, sözünü ettiği kitabın mahiyetinin çok fazla takip edilemeyeceği bir biçimde yapmıştır. Yaşadığı dönemde Âmid şehrinin tarihî kimliğinin layıkıyla muhafaza edilemediğinden ve bu şekilde gittiği takdirde ilerde başta şehrin kadim surları olmak üzere tarihî birikimin kaybolup gideceğinden duyduğu endişelerini de dile getiren yazar, şüphesiz bu endişelerinin getirdiği bir tedirginlikle Amida'nın neşrini büyük bir heyecanla karşılamıştır. Eseri övmüş ve surlar yıkıldığı takdirde burada bulunan çeşitli kitabe ve süslemelerin Amida'da kayıt altına alınmış olmasının bunların unutulmasına mani olacağını belirterek metnin yazarlarını hararetle tebrik etmiştir. Günümüzde, bir asırdan daha uzun süre önce kaleme alınmış olan eserde bir anlamda kataloglanan bazı eserlerin kaybolmuş olmasından da takip edilebileceği üzere, Halil Edhem kitaba doğal olarak bir tür “Âmid tarihinin muhafızı” olarak muamele etmiştir. 21. Yüzyılın ilk çeyreğini geride bırakmak olduğumuz bu günlerde onun ne kadar haklı olduğunu açık bir şekilde görebiliyoruz.

Halil Edhem'in 1914 yılında kaleme aldığı ve Amida adlı kitabın önemini vurguladığı söz konusu yazı, her ne kadar önemli bir noktaya işaret etmiş ise de adı geçen kitabın çok yakın bir zamana kadar Türkçeye çevrilmemiş olması bir teessüf vesilesi olarak değerlendirilmelidir. Diyârbekir ve el-Cezîre bölgeleri ile Âmid şehri üzerine çalışan tarihçi ve yazarların her zaman kullandığı bir başucu kitabı olan Amida'nın öneminin Halil Edhem tarafından bu kadar erken bir dönemde fark edilmiş olması onun adına müspet bir hususiyet olarak kayıt altına alınmalıdır. Son olarak bu kitabın yakın zamanlarda Türkçeye kazandırıldığını²⁴ da belirterek bitirelim.

Kaynakça

Engin, Vahdettin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi Devamlılık*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Eyice, Semavi, "Halil Ethem Eldem," *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 18-21.

Fişekcioğlu, Güvendik, "Halil Edhem Eldem Hatıra Madalyonu," *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi*, <https://core.ac.uk/download/pdf/38316893.pdf>

Göde, Kemal, Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm), Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011.

Halil Edhem, *Elvâh-ı Nakşiye Koleksiyonu*, yay. haz. Muharrem Kaya, (çeviriyazı ve sadeleştirme), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Halil Edhem, "Bibliyografya (Amida)," *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, Cüz 6, İstanbul 1329, s. 365-377.

İğdemir, Uluğ, "Merhum Halil Ethem Eldem'in Türk Tarih Kurumu'na Armağan ettiği Türk-İslâm Devri Kitabe Estampajları," *Bellekten*, IV-35, 1940, s. 545-563.

Kazancı, Sevim, XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

Kuruloğlu, Fehim, "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik," *Tarih Okulu Dergisi*, VI, Ocak-Nisan 2010, s. 45-61.

Ogan, Aziz, "İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti," *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, V, 1949, s. 247-251.

Ürekli, Bayram ve Doğan Yörük, "Ahmed Tevdih ve Halil Edhem (Eldem)'in Feridun Nafiz Uzluk'a Gönderdikleri Bazı Mektuplar," *ATA Dergisi*, X, 2002, s. 155-181.

van Berchem, Max, Josef Strzygowski, Gertrude Lowthain Bell, *Amida*, çev. Fatih Aygün, Bülent Özçelik, Hanide Türkseven, S. Erdem Türközü, Oriant Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.

24 Max van Berchem, Josef Strzygowski, Gertrude Lowthain Bell, *Amida*, çev. Fatih Aygün, Bülent Özçelik, Hanide Türkseven, S. Erdem Türközü, Oriant Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.